

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Мальцевої Катерини Сергіївни «Вплив соціокультурних та соціально-економічних стресорів на здоров'я людини: механізми, детермінанти, канали спричинення», поданої на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена тим, що сучасні соціологічні та епідеміологічні дослідження наголошують на ролі соціального стресу як джерела причин нерівностей у здоров'ї, що дедалі поглиблюються. Стрес визнано ВООЗ епідемією XXI ст. Відповідно, дослідження психосоціального стресу наразі виступає стратегічно важливим напрямком в галузі соціології здоров'я. Оскільки сучасна модель стресу наголошує на когнітивному компоненті стресу (сприйняття та оцінки сили та загрозовості стресорів людиною), значення чинників соціокультурного контексту та економічних чинників очікувано набуває значної ваги як у теоретизації, так і в емпіричних соціологічних дослідженнях здоров'я. Крім того, поточні обставини життя українців після початку повномасштабного вторгнення роблять потребу у дослідженнях впливу стресу на здоров'я та добробут в Україні ще більш нагальною, як про це свідчать проміжні результати проекту з вивчення рівнів стресу під час війни, який зараз проводиться в Інституті соціології (керівник проекту С.С. Дембіцький). Тому актуальним завданням для сучасної соціологічної науки є не лише відслідковування наслідків стресу у психічному та фізичному добробуті індивідів, але й розуміння механізмів протікання цих процесів, визначення потенціалу різних стресорів у площині їхнього впливу на статус здоров'я та виокремлення захисних чинників, які можуть виступати ресурсами стресостійкості та/або пом'якшувати деструктивну кумулятивну дію стресу на здоров'я людини упродовж життя.

У дисертаційній роботі виняткову увагу приділено дослідженню явища культури як стресора, здатного впливати на здоров'я. Авторка справедливо стверджує і переконливо доводить, що стандарти нормативної культури, хоча і поступаються у силі впливу економічним чинникам у створенні та підтримці нерівностей у здоров'ї, діють як хронічні стресори і, акумулюючись, разом із ними впливають на добробут людини упродовж життя. Саме це і зумовило вибір дисертанткою важливої та актуальної теми даного дослідження. Крім цього, тема дослідження тісно пов'язана з науковими темами кафедри соціології НаУКМА та спільними проектами НаУКМА про нерівності у здоров'ї, у які дисертантка була залучена як виконавець.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірність. Дисертація складається зі вступної частини, чотирьох розділів, кожний з яких супроводжується висновками. У Вступі дисертації розкрито актуальність теми, показано міру її розробленості, означено проблему дослідження, а також сформульовано мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, визначено теоретико-методологічне підґрунтя дослідження та його методи, розкрито наукову новизну дослідження.

Перший розділ окреслює основні соціально-демографічні чинники, що виступають соціальними джерелами нерівності у здоров'ї. Організовані в чотирьох підрозділах матеріали систематизують основні висновки сучасних досліджень українських та зарубіжних досліджень з тематики соціального стресу як чинника нерівностей у здоров'ї та емпірично демонструють диференційований вплив різних типів стресорів на різні аспекти здоров'я.

Другий розділ присвячено розгляду властивостей і видів соціального стресу, необхідних для процесу операціоналізації, а також каналам впливу різних стресорів на

фізичне та психічне здоров'я. Матеріали, викладені в цій частині дисертаційного дослідження, підводять фундамент під механізм опосередкованого впливу соціокультурних та соціально-економічних чинників на здоров'я, що докладно розглядаються у подальших розділах дисертації. Окрему увагу приділено проблемі властивостей стресу (кумулятивність, хронічність тощо), які необхідно враховувати в процесі операціоналізації для більш ефективного вимірювання впливу різних стресорів на здоров'я. Авторкою також розглянуто нові перспективи на зв'язки між стресом та здоров'ям, що мають значення для операціоналізації та вимірювання стресорів різних типів. Зокрема увагу зосереджено на концептуалізації стресу як адаптації в контексті еволюційного процесу і проілюстровано вплив різних (онтологічно давніх та онтологічно нових) стресорів на психічне здоров'я в емпіричному дослідженні.

Третій розділ присвячено емпіричній демонстрації взаємозв'язків між макрорівневими соціокультурними чинниками (зокрема втіленими в поширених у межах групи культурних моделях різних когнітивних доменів) та мікрорівневими процесами мислення та поведінки. Розглядаються принципи теорії культурних моделей і наразі нової для соціологічної літератури концепції культурного консонансу. У розділі викладено аналіз засновків цієї моделі та пропозиції щодо вдосконалення її методології, а також розглянуто можливі напрямки її оптимізації в межах авторської концептуальної моделі. Розділ ділиться на чотири підрозділи, які наводять емпіричні підтвердження та ілюстрації основних положень, висунутих авторкою.

Четвертий розділ інтегрує впливи стресорів соціокультурного та соціально-економічного характеру. Зібрані в розділі емпіричні матеріали ілюструють різні форми впливу соціально-економічних чинників на здоров'я і наводяться приклади медіуючої ролі соціально-економічного статусу, зокрема його впливу на рівні стресу, що позначається на об'єктивних (симптоматика фізичних захворювань та психологічних розладів, наявність хронічних хвороб тощо) й суб'єктивних (самопочуття, втома, сприйняття стресу тощо) показниках здоров'я. У розділі також розглянуто впливи суб'єктивного та об'єктивного соціального статусів, освіти респондентів, освіти їхніх батьків та їхнього стилю батьківства на кластери поведінок, дотичних до стилю життя у дорослому віці і відповідних наслідків у здоров'ї.

На основі аналізу тексту дисертації та реферату можна зробити висновок про те, що методологічна й теоретична основи дослідження отримали в роботі належне обґрунтування, аргументацію та конкретизацію. Чітко і зрозуміло визначено об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження авторка визначає здоров'я індивідів, а предметом – механізми, детермінанти та канали здійснення впливу соціокультурних та соціально-економічних стресорів на здоров'я людини. Їх зміст засвідчує фаховий підхід здобувача до обрання дослідницької проблематики. Структура дисертації є логічною, матеріали розділів супроводжуються ґрунтовними висновками. Мета і завдання корелюють з висновками та положеннями наукової новизни. Дослідження здійснено за допомогою широкої теоретико-методологічної бази, яка охоплює як вітчизняну, так і зарубіжну літературу з проблематики. Положення наукової новизни підкріплені переконливими аргументами та є результатом самостійної роботи авторки над її дослідженнями, текстом дисертації та рефератом.

Наукова новизна одержаних результатів, їх теоретична і практична значущість. Наукова новизна проведеного дослідження полягає, з одного боку, в обґрунтуванні авторського підходу до операціоналізації та вимірювання когнітивної ланки між поведінковим аспектом культури і його наслідками у здоров'ї, зокрема із залученням таких когнітивних складових, як інтерналізація та культурна компетентність, а з іншого – долучення цих двох концептів як *передумов* ефекту культурного консонансу. Відповідно, авторкою виявлено диференційовані ефекти культурного консонансу в вибірках з різних соціокультурних груп, що підтримує авторську аргументацію щодо культурно-

специфічної, а не універсальної природи результатів неконгруентності індивідуального способу життя відповідно до визначеного нормативною культурою стандарту.

Авторкою також надано емпіричні підтвердження того, що культурні конструкти колективного рівня (приміром, інтерналізовані колективні цінності) та конструкти індивідуального рівня (приміром, особисті цінності та соціально-економічні показники) впливають на стрес та здоров'я різними шляхами. Дослідження авторки демонструють, що конструкти індивідуального рівня мають більше зв'язків з психологічними змінними, ніж колективні конструкти. Авторка також показує, що хоча вплив соціально-економічного статусу на здоров'я є потужнішим за вплив соціокультурних чинників, вплив культурних чинників також здійснює свій вплив, зокрема диференціюючи індивідів за мірою інтерналізації.

Зважаючи на чинники, що обмежують дію стресу, авторкою емпірично доведено, що під час повномасштабного вторгнення повільна орієнтація стратегії життєвої історії (зорієнтованість на майбутнє та довготривалі стосунки) сприяє зниженню суб'єктивного стресу, пов'язаного з досвідом війни, зменшує ймовірність розвинення депресії та покращує показники процвітання в умовах активної фази збройного конфлікту. Під час пандемії індивіди з повільною орієнтацією життєвої історії також демонстрували більш кооперативну поведінку (передусім більшою мірою дотримувались карантинних вимог), але одночасно виявляли більшу стурбованість щодо безпеки близьких.

Серед найвагоміших здобутків дисертаційного дослідження також треба зазначити застосування кількісної методології в комбінації з етнографічним підходом для покращення способів оцінки впливу соціокультурних та соціально-економічних стресорів на здоров'я та застосування підходу теорії культурних моделей для вимірювання соціально-економічних та соціокультурних чинників у здоров'ї. Авторка також розвиває цікаве теоретичне розрізнення між давніми та сучасними стресорами та емпірично демонструє їхній диференційований вплив на здоров'я.

Пропоноване дисертаційне дослідження має велике теоретичне і практичне значення. Теоретичні положення, узагальнення, висновки та інші результати авторки можуть бути використані у сфері соціології здоров'я, а також у галузях когнітивної соціології, крос-культурної психології, медичної антропології та когнітивної антропології. Результати також можуть бути використані дослідниками впливу суспільства на здоров'я людини, дослідниками синергетичних соціальних процесів мікро- та макrorівнів та аналітиками соціальної стратифікації; у своїй практичній діяльності результати дисертаційної роботи можуть бути використані працівниками міжнародних організацій з охорони здоров'я, а також медичними та адміністративними працівниками у сфері охорони здоров'я. Результати досліджень авторки можуть бути покладені в основу вдосконалення курсів з соціології здоров'я на кафедрі соціології факультету соціальних наук та соціальних технологій НаУКМА, а також курсів із соціальної епідеміології та модулів із соціальних детермінантів здоров'я, що пропонуються слухачам факультету охорони здоров'я НаУКМА.

У дисертації розглянуто сукупність принципів та наукових підходів, як-от модель процесу стресу Л. Перліна; теорія детермінантів здоров'я; теорія капіталів П. Бурдьє; теорія культурної конгруентності; модель культурного консонансу В. Дресслера; модель культурного консенсусу К. Ромні; теорія культурних моделей та ін. Слід зазначити, що згадані теоретичні рамки розглядаються у площині можливості їх використання для пояснення появи психосоціального стресу та вимірювання різних аспектів його впливу на здоров'я.

Авторка розкриває цілу низку аспектів, дотичних до дослідження, які мають важливе значення для загального розвитку основ вітчизняної соціології. Маються на увазі зв'язки між суспільством та здоров'ям, роль культури як стресора, значення інтерналізації культурних стандартів у процесі стресу та важливість когнітивного виміру стресу. Дисертантка доводить, що культурні властивості можна ефективно операціоналізувати

для більш прикладного застосування та комплексного вимірювання взаємодії чинників культурної природи із показниками здоров'я та психологічними змінними. Авторкою доведено, що інтерналізація елементів культурних моделей та стандартів нормативної культури є важливою умовою її спроможності діяти як стресор у випадках, коли ці стандарти не є дотриманими.

Заслуговує на увагу кількісне дослідження культурних чинників як хронічних стресорів. Дисертаційне дослідження зосереджується на виокремленні соціокультурних стресорів (зокрема тих, що постають на основі складних світоглядних утворень), які можуть діяти як хронічні стресори, а також формулюванні механізму їхньої дії на здоров'я, щоб пояснити сукупну дію соціокультурних та соціально-економічних чинників у наслідках для здоров'я шляхом розробки чутливих метрик. Авторкою доведено, що такий підхід є ефективним як для демонстрації негативних ефектів невідповідності культурному стандарту у площині добробуту і здоров'я, так і для демонстрації варіативності цих ефектів у порівняльних дослідженнях різних культурних груп.

Дисертаційна робота К.С. Мальцевої є інноваційним дослідженням, яке на високому науковому рівні продовжує не так давно започатковане у вітчизняній соціологічній науці дослідження актуальної проблематики стресу. Воно буде корисним як для теоретиків, так і для емпірично налаштованих соціальних науковців, які вивчають стрес. Матеріали роботи можуть бути використані в подальших дослідженнях психосоціального стресу, а також у дослідженнях проблем травматичних стресорів та наслідків війни в Україні.

Висновки роботи є ґрунтовними і відповідають поставленим у вступі завданням, що засвідчує завершений характер наукового дослідження. Поставлену у дослідженні мету досягнуто, основні завдання успішно розв'язано.

Відповідність дисертації встановленим вимогам. Повнота викладу основних положень та висновків дисертаційного дослідження підтверджується публікацією матеріалів у багатьох вітчизняних та зарубіжних виданнях та їх апробацією на багатьох українських та міжнародних наукових конференціях, охоплюючи такі країни, як США, Фінляндія, Франція, Литва. Кількість і обсяг публікацій відповідає встановленим вимогам. За темою дисертації опубліковано 24 наукові праці, з яких одна індивідуальна монографія, два розділи в колективних монографіях, 12 наукових статей у фахових виданнях України та 9 у зарубіжних виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах, зокрема журналами з імпакт-фактором 3.0 і вище, 5-Year Impact Factor 3.5-4,9 (зокрема Journal of Cross-Cultural Psychology, Journal of Mixed Methods Research), зазначаючи міжнародне визнання доробку авторки та її експертний статус як дослідниці. Усі публікації розкривають положення дисертації та повною мірою відповідають заявленій науковій спеціальності. Кількість і обсяг публікацій відповідають усім чинним вимогам до оприлюднення матеріалів дисертацій на здобуття ступеня доктора наук.

Зміст реферату ідентичний структурі та висновкам дисертаційної роботи, відтворює основні результати дослідження та авторський підхід до викладення матеріалу. Зазначене свідчить про достатній рівень ознайомлення наукової громадськості з основними положеннями дисертаційного дослідження. У дисертації здобувачкою дотримано всіх вимог до логіко-структурної схеми наукової роботи. Отримані наукові результати цілком відповідають задекларованій меті та завданням дисертаційного дослідження. Порушень академічної доброчесності не виявлено.

Дискусійні положення і зауваження до змісту дисертації. Оцінюючи в цілому позитивно дисертацію К.С. Мальцевої, разом з тим вважаю за необхідне звернути увагу на питання, які могли б слугувати предметом додаткових пояснень з боку дисертантки та дискусії на захисті дисертаційної роботи.

1. Виходячи з важливості дитячого досвіду у наслідках стресу для здоров'я, про який авторка правильно зазначає у другому та третьому розділах, хочу висловити сподівання, що у своїх подальших розвідках дисертантка присвятить більше уваги саме дітям і досвіду стресу у дитячому віці. Зрозуміло, що для виконання завдань цього дослідження достатньо дорослих респондентів, однак у майбутньому закликаю авторку приділити більшу увагу саме дітям, особливо з огляду на наслідки війни, в результаті чого багато дітей залишаються сиротами, що є інтенсивним травмуючим стресором.

2. Дисертаційне дослідження могло б бути збагачене використанням якісних методів для дослідження стресу як прожитого досвіду. Помітила, що у своїх ранніх публікаціях авторка більш активно вживала етнографічний підхід і ефективно комбінувала якісні методи з кількісними. Це давало дуже продуктивні результати. Однак у пізніших роботах дисертантка зосередилась виключно на кількісній методології. Заохочую авторку до продовження вживання якісних технік, щоб додатково емпірично підкріпити і поглибити авторську аргументацію щодо сприйняття стресу.

3. Після ознайомлення з розділом дисертаційного дослідження про культурні моделі залишається не до кінця зрозумілим: застосування якісних чи кількісних стратегій є більш ефективним для виділення та опису культурних моделей і подібних комплексних світоглядних утворень. Виходячи з того, що авторка віддає перевагу кількісним методам, можна зробити висновок, що все ж таки кількісні, але практичні рекомендації не наводяться, і це створює потенційні труднощі для дослідників, які хотіли б використати цей підхід на практиці.

4. У своїх нещодавніх публікаціях, що містять інформацію про події, які виступають як стресори війни, авторка використовує детальні контрольні списки стресових подій, які дозволяють оцінити досвід війни респондента. Тим часом у дослідженнях стресорів пандемії та стресорів мирного часу ці контрольні списки значно коротші. Які несприятливі чинники в дитинстві Ви б долучили (крім економічних негараздів, які розглядаються в роботі), щоб дослідити їх так само детально та різнобічно у післявоєнний час?

5. Авторка стверджує, що невідповідність інтерналізованому соціально бажаному стандарту має негативні наслідки передусім для психічного здоров'я. Чи можна це твердження екстраполювати на інтерналізацію соціально «не схвалюваних» чи «девіантних» ідей?

6. Якщо дані та спостереження авторки дозволяють зробити припущення про те, в чому відмінність між тими факторами, що впливають на стрес у часи пандемії і під час повномасштабного вторгнення. Можливо, авторка може проартикулювати якісь відмінності чи передбачає знайти якісь відмінності?

Загальний висновок. Зазначені дискусійні положення і висловлені зауваження не знижують цінності дисертаційного дослідження, яке має самостійний і творчий характер та становить неабиякий науковий і практичний інтерес. Наявність дискусійних питань висвітлює складність, актуальність і багатоаспектність досліджуваної теми та власний підхід до її розгляду дисертанткою. У цілому дисертація виконана на високому професійному рівні, оформлена відповідно до державних стандартів і вимог Міністерства освіти і науки України. Пропонована робота є завершеним та оригінальним дослідженням, яке засвідчує наявність авторського підходу до розв'язання важливої актуальної проблеми сучасної соціологічної науки. Дослідження, безперечно, містить наукову новизну і положення, які не були захищені раніше.

Зважаючи на вищевикладене, є всі підстави зробити висновок, що дисертація Мальцевої Катерини Сергіївни «Вплив соціокультурних та соціально-економічних стресорів на здоров'я людини: механізми, детермінанти, канали спричинення» відповідає вимогам «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання присудження

(позбавлення) наукових ступенів» від 17.11.2021 року №1197 (зі змінами, внесеними згідно постанови Міністрів України №502 від 19.05.2023 року та №507 від 03.05.2024 року), і паспорту обраної спеціальності, а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент:
доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
проректор з наукової роботи та інноваційної діяльності
Комунального закладу вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Гордієнко Наталія Миколаївна

*Згідно з офіційним
справочником
з кадрів*
Відділ кадрів
А.С. Туріло

